

Nils Büttner
Jeroen Bosch

De schilder van visioenen en nachtmerries

*

Uit het Duits vertaald door Merel Leene

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9136-7
ISBN 978-94-023-0665-1 (e-boek)
NUR 640

Oorspronkelijke titel: *Hieronymus Bosch*
Oorspronkelijke uitgever: Verlag C.H.Beck oHG, München
Vertaling: Merel Leene
Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties
Omslagbeeld: *De tuin der lusten* (detail) van Jeroen Bosch
Auteursfoto: © Nadine Bracht
Vormgeving binnenwerp: Steven Boland

© Verlag C.H.Beck oHG, München 2012
Nederlandstalige uitgave © 2016 Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd de fotorechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Rike

Inhoud

1	Vooraf	9
2	Een schilder in Den Bosch	15
3	Religieuze opdrachten	29
4	Van Kerstmis tot Pasen	45
5	Stichtelijke voorbeelden	61
6	Inventiviteit en artisticeit	77
7	De hoofdzonden en het laatste oordeel	91
8	<i>De hooiwagen</i> en <i>De tuin der lusten</i>	107
9	De dwaasheid van de wereld	121
10	Interpretaties	129
	<i>Noten</i>	139
	<i>Bibliografie</i>	147
	<i>Register</i>	157

I

Vooraf

Jeroen Bosch' woonplaats, de stad waaraan hij zijn naam ontleende, was 's-Hertogenbosch, door de inwoners meestal gewoon Den Bosch genoemd. De stad ligt midden in de Lage Landen; naar het Noord-Hollandse Haarlem is het ongeveer net zo ver als naar het Belgische Antwerpen. Dit heeft nogal wat gevolgen gehad voor de interpretatie van Bosch' werk. Zijn vermeende uitzonderingspositie binnen de Oudnederlandse schilderkunst werd door kunsthistorici, die vaak in nationale scholen dachten, gezien als eerste teken van een eigen Noord-Nederlands karakter, dat bovendien verondersteld werd aan de basis te liggen van de schilderkunst van de Gouden Eeuw. België bestond in Bosch' tijd echter nog helemaal niet, en de Nederlanden bleven ook lang daarna nog één samenhangend cultuurgebied. Bosch werd sterk beïnvloed door kunstenaars uit de zuidelijke Nederlanden en vond ook juist in die regio veel navolging. Een ongelooflijk aantal kopieën en imitaties, deels al tijdens Bosch' leven ontstaan, getuigt daarvan.¹

Behalve zijn schilderijen heeft Bosch niets van het soort documenten nagelaten dat kunsthistorici graag interpreteren. Er zijn van hem geen dagboeken, brieven of andere persoonlijke uitingen over hemzelf of zijn kunst bewaard gebleven. Dat zou hem eigenlijk een ideale kandidaat maken om het idee van ‘de dood van de auteur’ te testen:² de opvatting dat de persoon achter een kunstwerk geen rol mag spelen in de interpretatie ervan. In plaats van Bosch’ schilderijen een plek binnen de kunst en cultuur van hun tijd te geven, trok men echter op grond van die werken allerlei conclusies over hun maker. Daarbij werd lang niet altijd onderscheid gemaakt tussen werken die bewezen van zijn hand waren en imitaties. In de door de cultus van het genie doordrongen biografieën uit de negentiende eeuw werd Bosch tot wegbereider van het surrealisme gemaakt, en beschreven als een schilderende ketter die in kringen van sektarische geheime genootschappen verkeerde. Men nam aan dat hij lid was van de ketterse Broeders van de Vrije Geest, die hem de motieven van zijn schilderijen zouden hebben gedicteerd.³ Hij werd bestempeld tot adamiet, kathaar, astroloog, alchemist of psychopaat, en op grond van zijn schilderijen concludeerde men dat hij ‘heksenzalf’ of psychedelische drugs gebruikte. Ook in de droomduiding, de psychoanalyse en het collectieve onbewuste werd naar verklaringen voor zijn schilderijen gezocht.⁴ En het is zeker geen toeval dat in het begin van de twintigste eeuw, de periode van de ontdekking van het menselijke zielenleven en de psychoanalyse, de aandacht voor Bosch enorm toenam. De eerste monografie in boekvorm verscheen in

1907.⁵ De schrijver ervan, Maurice Gossart, kwam met zijn boek tegemoet aan de groeiende interesse voor de *faizeur de dyables*. Het predicaat ‘duivelmaker’ uit de titel van dit boek werd overigens al sinds de zestiende eeuw vaak aan de schilder gegeven. De eerste keer dat we het tegenkomen is krap een halve eeuw na Bosch’ dood bij Marcus van Vaernewijck, die kort na 1568 schreef dat Bosch de ‘duvelmakere’ werd genoemd.⁶ Maar was hij dat ook werkelijk?

Door nauwgezette kunsthistorische stijlanalyse is het oeuvre dat aan Bosch wordt toegeschreven aanzienlijk gekrompen. Charles de Tolnay telde in 1937 nog 41 door Bosch zelf geschilderde werken, maar Gerd Unverfehrt kwam in 1980 niet verder dan 25.⁷ Door het gebruik van natuurwetenschappelijke onderzoekstechnieken werd het aantal nog verder teruggebracht, vooral toen door middel van jaarringenonderzoek de ouderdom van gebruikte panelen kon worden bepaald.⁸ Inmiddels gaan kunsthistorici uit van nog geen twee dozijn door Bosch zelf geschilderde werken.⁹ Deels gaat het daarbij om ooit bij elkaar horende fragmenten van grotere werken, die tegenwoordig in verschillende musea hangen. Met de inperking van het oeuvre is ook de thematische focus verschoven. Waar het zwaartepunt vroeger op de door bizarre, duistere monsterwezens bevolkte fantastische helletaferelen lag, lijkt het tegenwoordig eerder gevormd te worden door traditionele motieven uit de christelijke beeldenwereld.

Daarmee worden ook de talloze conclusies over de psychopathologie van de kunstenaar die naar aanleiding van de schilderijen zijn getrokken steeds twijfelachtiger,

ondanks de lange traditie waarop ze kunnen bogen. Een van de vroegste uitvoerige verwijzingen naar Bosch is te vinden in de in 1605 geschreven *Historia de la orden de San Jerónimo*.¹⁰ Hierin staat een kroniek van het klooster El Escorial, dat gesticht werd door Filips II van Spanje. Vier decennia na het Concilie van Trente, dat zich uitdrukkelijk tegen schilderijen uit de tijd van Bosch had uitgesproken omdat die de toeschouwer op een religieus dwaalspoor konden brengen, probeerde fray José de Sigüenza de voorliefde van de uiterst katholieke koning voor deze werken te verklaren. De autoriteit van de koning werd voor Sigüenza het bewijs dat Bosch' schilderijen boven elke verdenking van ketterij verheven waren. 'Het onderscheid dat naar mijn mening bestaat tussen de schilderijen van deze man en die van anderen,' schreef Sigüenza, 'ligt erin dat anderen proberen de mens liefst zoveel mogelijk te schilderen zoals hij er vanbuiten uitziet, terwijl hij de moed heeft hem te schilderen zoals hij vanbinnen is.'¹¹ Hier werden Bosch' schilderijen dus al vroeg uitgelegd als getuigenissen van het zielenleven van de schilder, over wiens leven Sigüenza net zo weinig wist als diens tijdgenoot Karel van Mander. Die geeft in zijn in 1604 gepubliceerde verzameling levensbeschrijvingen van beroemde Nederlandse schilders ruiterlijk toe dat hij van Bosch 'geenen tijdt van zijn leven oft sterven [heeft] connen vernemen, dan dat hy al heel vroegh is geweest'.¹²

Sinds Van Mander is de biografische kennis over Bosch aanzienlijk uitgebreid. Tegenwoordig is Bosch' leven beter gedocumenteerd dan dat van de meeste Nederlandse schilders uit zijn tijd, en daarmee valt een redelijk

genuanceerd beeld van zijn bestaan te schetsen. Het verhaal dat in het volgende hoofdstuk wordt verteld, steunt vooral op materiële overlevering en erkent daarmee wat historicus Reinhart Koselleck het ‘vetorecht van de bronnen’ noemt.¹³ De talrijke bewaard gebleven materiële bewijzen, afbeeldingen, akten en documenten leggen weliswaar niet vast wat er over Bosch’ biografie gezegd kan (of zelfs moet) worden, maar ze bepalen in elk geval wel wat je er níet over kunt zeggen. Het volgende valt er over hem te zeggen.